

**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Лісовська Ольга Василівна

УДК 94(477) «1960-1980»

**РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 60-80-ті роки ХХ ст.**

Спеціальність 07.00.01. – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

ЧЕРКАСИ - 2009

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
МОРОЗОВ АНАТОЛІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри новітньої історії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
РОМАНЮК ІВАН МИРОНОВИЧ,
Вінницький державний педагогічний
університет ім. М.Коцюбинського,
завідувач кафедри історії України

кандидат історичних наук, доцент
ЛУБКО ІННА МИКОЛАЇВНА,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
доцент кафедри теорії та історії держави та права

Захист відбудеться “22” квітня о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 73.053.01 у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького за адресою: 18031, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81, кім.211.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (18031, м. Черкаси, вул. Університетська, 22)

Автореферат розісланий “20” березня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

Корновенко С.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проголошення незалежності України, проведення радикальних реформ у політичній та економічній сферах призвели до значного зацікавлення широкого кола громадськості питаннями вітчизняної історії. Вивчення і аналіз досвіду минулого може значно полегшити вирішення багатьох питань сьогодення, в тому числі проблем, пов'язаних із матеріально-технічним забезпеченням села.

Аналіз позитивного і негативного досвіду в сільському господарстві України в 60–80-х роках ХХ ст. допоможе усвідомити всю складність аграрно-економічних відносин. Без об'єктивного розуміння становища в аграрному секторі, зокрема негативних явищ, причин їх виникнення, не можна правильно орієнтуватися у сучасній ситуації і зрозуміти, що заважає поступу вперед, від чого необхідно відмовитися, щоб не повторити вже допущених помилок.

В аграрній історії України питання про шляхи розвитку матеріально-технічної бази села займає одне з головних місць. Вирішення завдань, пов'язаних із підвищенням ефективності агропромислового комплексу, неможливе без потужної індустріальної бази, створеної на основі досягнень науки та техніки.

Під матеріально-технічною базою сільського господарства слід розуміти всю сукупність засобів праці, які людина застосовує в процесі виробництва продукції. Зміцнення матеріально-технічної бази означає вирішення питань комплексної механізації і повної електрифікації, підвищення ролі хімізації та меліорації, впровадження передової технології і наукової організації праці й виробництва.

Актуальність теми дисертації підсилюється нагальною потребою вивчення та систематизації всього комплексу проблем, які визначають стан матеріально-технічної бази аграрного виробництва, що дозволяє не тільки віддзеркалити загальні процеси минулого й сьогодення в цій галузі, але й детальніше з'ясувати його місцеву локальну специфіку.

Це дає змогу виявити тенденції і шляхи розвитку технічного забезпечення сільського господарства, охарактеризувати практику індустріалізації колгоспів і радгоспів, показати роль держави у вирішенні завдань інтенсифікації виробництва, виявити регіональні особливості та загальні закономірності процесів модернізації на селі. Об'єктивне висвітлення проблем минулого українського села, попередніх спроб подолання його технічної та соціальної відсталості допоможе зрозуміти сучасну кризу аграрного сектору, віднайти оптимальні шляхи виходу з неї.

У зв'язку з цим дослідження розвитку матеріально-технічної бази села, всебічна об'єктивна оцінка його наслідків – важливе завдання сучасної історичної науки. Його актуальність підсилена ще і тим, що сьогодні сільське господарство перебуває на стадії проведення однієї з найбільш кардинальних змін не лише сільськогосподарського виробництва, але і самого способу життя.

Отже, обрана для вивчення тема має наукове, практичне, суспільно-політичне значення, чим і зумовлена її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано згідно наукової проблематики кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Вона органічно пов'язана з науковою проблематикою Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького „Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства” (номер державної реєстрації 0102U006796).

Об'єктом дослідження є аграрна політика радянського керівництва в сфері матеріально-технічного постачання українського села в 60-80-ті роки ХХ ст.

Предмет дослідження – спроби модернізації матеріально-технічної бази, досягнення та невдачі, їхній вплив на соціально-економічний розвиток села.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1960 – 1980-ті роки – період, коли соціально-економічний та культурний розвиток села було оголошено пріоритетною справою партії. Вибір нижньої межі обумовлений необхідністю з'ясування стану матеріально-технічного забезпечення села на 1964 р., коли відбулася зміна партійного керівництва та розпочалося швидке прискорення темпів інтенсифікації в аграрному секторі. Верхня межа збігається в часі з максимальною інтенсифікацією цих процесів та втратою їх пріоритетного значення.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються адміністративних кордонів УРСР в окреслений хронологічний період.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі виявленого комплексу джерел, досягнень історіографії дослідити шляхи розвитку матеріально-технічної бази українського села в 60-80-ті роки ХХ ст., її роль у розвитку виробничих сил та вплив на характер виробничих відносин.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення, методологію наукового пошуку;
- проаналізувати причини деформацій у політичному та соціально-економічному житті країни в період, що досліджується, та охарактеризувати прояви цього на селі;
- висвітлити реальну радянську політику 60-х – 80-х років ХХ ст. у сфері матеріально-технічного забезпечення сільського господарства;
- виявити значення та роль індустріальної основи сільського господарства УРСР, стан його технічного забезпечення, напрям, темпи і особливості розвитку інтенсифікації аграрного виробництва республіки на середину 1960-х років;
- розкрити вплив інтенсифікації аграрного виробництва на соціальну перебудову села;
- простежити ефективність заходів щодо подальших спроб модернізації матеріального забезпечення сільського господарства протягом 1960–1980-х рр.;
- проаналізувати зміни, які сталися в основних засобах виробництва, технічному оснащенні аграрного сектору;
- виявити й охарактеризувати причини появи негативних факторів у

розвитку матеріально-технічної бази села;

– об'єктивно висвітлити питання умов життя трудівників села та організації праці в сільському господарстві.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– на основі досягнень історіографії, залучення до наукового обігу нових архівних матеріалів розвиток матеріально-технічної бази українського села в 60 – 80-ті роки ХХ ст. розглянуто як об'єкт спеціального наукового вивчення на дисертаційному рівні;

– показано вплив адміністративно командної системи на управління та організацію сільськогосподарського виробництва;

– з'ясовано сутність радянської політики у забезпеченні сільського господарства матеріально-технічними засобами;

– встановлено, що за умов домінування командно-адміністративної системи загалом позитивні починання щодо модернізації аграрного виробництва не давали відповідного результату;

– розкрито механізм наростання негативних явищ під час нарощення технічної оснащеності сільського господарства;

– виявлено динаміку змін у матеріально-технічному постачанні аграрного сектору протягом 1960–1980-х рр.;

– проаналізовано соціальну політику радянської влади на селі, встановлено, що умови життєдіяльності селян відставали від аналогічних показників жителів міст;

– вивчено спроби та шляхи радянського керівництва у подоланні ряду соціально-економічних кризових явищ, що виникли внаслідок прорахунків в аграрній політиці.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладений матеріал дозволяє заповнити прогалини з аграрної історії України стосовно шляхів розвитку технічного забезпечення сільського господарства, практики індустріалізації колгоспів і радгоспів, ролі держави у вирішенні завдань інтенсифікації виробництва. Накопичені у процесі дослідження різноманітні фактологічні та статистичні матеріали, методологічні положення, висновки та узагальнення будуть корисними при вивченні широкого кола проблем з історії України, в науково-дослідній та викладацькій роботі, при підготовці загальних лекційних курсів із проблем новітньої історії, спецкурсів, присвячених історії українського селянства та сільського господарства, у вищих навчальних закладах аграрного профілю, написанні монографій та методичних посібників.

Результати дослідження можуть бути використані в подальших розробках пріоритетних напрямків розвитку наукових досліджень із найважливіших проблем аграрного сектору народного господарства України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорювалися на засіданнях кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Ради Наукового товариства істориків-аграрників. Загальна концепція дослідження знайшла своє відображення в доповідях і повідомленнях на III Міжнародних Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, 2007), XVII Науковій сесії осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах (Черкаси, 2007), Всеукраїнській науковій

конференції студентів, аспірантів та молодих вчених „Білі плями” в історії України в контексті світового розвитку” (Луганськ, 2007), VI Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених „Шевченківська весна” (Київ, 2008), II Всеукраїнських Драгоманівських читаннях молодих вчених „Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії в контексті Європейського цивілізаційного простору” (Київ, 2008), VII Міжнародному симпозиуму з проблем аграрної історії (Черкаси, 2008).

Публікації. За матеріалами дослідження автором опубліковано 10 наукових статей, 5 з яких – у фахових виданнях, затверджених ВАК України. Загальний обсяг публікацій становить 4 друковані аркуші.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, які включають дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (314 позицій), додатків (13 таблиць на 9 сторінках). Загальний обсяг рукопису становить 215 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об’єкт і предмет, сформульовано мету і завдання дослідження, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі **„Історіографія проблеми, характеристика джерел та теоретико-методологічні засади дослідження”**, який складається з трьох взаємопов’язаних підрозділів, проаналізовано стан наукової розробки проблеми, джерельну базу дослідження, обґрунтовано його методологію.

У першому підрозділі першого розділу *„Аналіз праць радянських та сучасних дослідників”* з’ясовано стан наукового вивчення проблеми. Історіографію з обраної теми умовно поділено на радянську та сучасну.

Більшості робіт першого історіографічного періоду властива ідеологічна заангажованість. Реальні соціально-економічні явища і процеси подавалися в них обов’язково крізь призму організаторської та політико-виховної діяльності партійного керівництва. Різних аспектів аграрно-селянського питання у своїх працях торкалися П.П. Панченко, П.С. Костик, М.Ф. Дмитроченко та ін¹. Їхній зміст відображав переважно успішний хід виконання партійних постанов життєздатність аграрної політики КПРС.

У працях В.П. Плисюка, Є.Т. Соломка, М.С. Черненка вивчалися питання інтенсифікації виробництва, таких її складових, як хімізація, меліорація та

---

¹ Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959-1980 гг.) / П.П. Панченко. – К., 1980; Костик П.С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939-1975 рр.) / П.С. Костик. – Львів, 1980.; Дмитроченко М.Ф. На пути развития хозяйственной самостоятельности колхозов: из опыта партийных организаций Украины (1966-1987 гг.) / М.Ф. Дмитроченко – Харьков, 1988.

електрифікація². Однак через політичну кон'юнктуру ці автори відстоювали офіційну концепцію, яка зводилася до екстенсивного розвитку галузі.

Економічна і соціально-політична актуальність та наукова значущість проблеми розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства зумовили зацікавлення цією темою радянських учених-економістів. Економічна ефективність, перспективні напрями, планування капітальних вкладень у сільськогосподарське виробництво та в засоби механізації стали об'єктом наукових зацікавлень З. Дзиковича, І. Дороша³. Ці дослідники наголошували, що капітальні вкладення та подальше зміцнення матеріально-технічної бази – головні фактори інтенсифікації аграрного виробництва.

В ряді праць радянського періоду було висвітлено питання стану матеріально-технічної бази сільського господарства УРСР, щоправда, переважно економічний аспект, в якому вирішальними вважалися кількісні, а не якісні показники⁴. У публікаціях 1977-1980 рр. активно роз'яснювалися шляхи зміцнення та модернізації матеріально-технічного постачання⁵.

Матеріально-культурний рівень сільських жителів, починаючи з 1961 р., коли XXII з'їзд КПРС проголосив соціально-економічний і культурний розвиток села предметом особливого піклування з боку партії і держави, висвітлювався виключно під кутом зору подолання суттєвих відмінностей села від міста. Вітчизняне суспільствознавство було приречене протягом всього цього часу аналізувати розвиток села лише з позиції досягнення соціальної однорідності радянського суспільства⁶.

Проте у публікаціях, які побачили світ після квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС, вже проглядалася відчутна тенденція відображати не лише позитивні, але і негативні моменти життя села. З позиції „нового мислення” робилися спроби наукового вивчення питань, які належало вирішити для поліпшення становища сільського господарства⁷.

Певною новизною підходів та оцінок проблем, що досліджуються,

---

² Плисюк В.П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму. Діяльність Комуністичної партії України з удосконалення соціалістичних суспільних відносин на селі (1965–1978 рр.) / В.П. Плисюк. – Львів, 1986.; Соломко Є. Т. Аграрна політика в дії: Діяльність комуністичної партії України з розвитку соціально-політичної і виробничої активності трудівників села / Є.Т. Соломко. – К., 1980.; Черненко М.С. Значення електрифікації у створенні матеріально-технічної бази комунізму. (Політекономічний нарис на матеріалах сіл господарства УРСР) / М.С. Черненко. – К., 1964.

³ Дзикович З.Я. Ефективність капітальних вкладень в сільське господарство / З.Я. Дзикович. – К., 1965.; Дорош І.Й. Економічна ефективність і перспективні напрями капітальних вкладень в сільське господарство / І.Й. Дорош. – К., 1969.

⁴ Більський В. Матеріально-технічна база сільського господарства / В. Більський. – К., 1971.; Голованів О. Матеріально-технічна база сільського господарства (Лекція) / О. Голованів. – К., 1967.

⁵ Малышко В.М., Сирота Н.И. Деятельность Компартии Украины по созданию и укреплению материально-технической базы сельского хозяйства / В.М. Малышко, Н.И. Сирота // Научные труды по истории КПСС. – 1977. – Вып. 87.; Леонова М.В., Кердиварэ С.А. Руководство коммунистической партии укреплением материально-технической базы сельского хозяйства / С.А. Кердиварэ // Научные труды по истории КПСС. – 1978. – Вып. 94.; Дмитроченко М.Ф., Мохненко С.С. Некоторые вопросы руководства партийных организаций Украины интенсификацией сельскохозяйственного производства (1961-1975 гг.) / М.Ф. Дмитроченко, С.С. Мохненко // Научные труды по истории КПСС. – 1980. – Вып. 106.

⁶ Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80-е гг.) / Л.Д. Витрук. – К., 1986.; Бушин Н.И. Социально-культурное развитие села на современном этапе: (На материалах УССР) / Н.И. Бушин. – К., 1987.

⁷ Костик П. С. Партійне керівництво науково-технічним прогресом на селі (1965–1982) / П.С. Костик. – Львів, 1986.; Панченко П.П., Чишко В.С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: Достижения и просчеты (60–80-е гг.) / П.П. Панченко, В.С. Чишко. – К., 1989.

відзначається праця А. Титова⁸. Вперше на дисертаційному рівні було поставлено питання про хронічний характер кризових явищ у сільськогосподарському виробництві України, пов'язаний зі станом матеріально-технічної бази, здійснено спробу об'єктивно (для того часу) показати шляхи розвитку і вдосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства Української РСР в 1976–1980 роках.

Отже, на першому етапі розвитку вітчизняної історіографії з обраної нами для вивчення теми домінувало однобоке її вивчення. Дослідники акцентували увагу виключно на позитивних аспектах радянської політики на селі.

Справді наукове переосмислення новітньої аграрної України розпочалося з початку 90-х рр. ХХ ст. Як перші спроби, можна відзначити праці Г.І. Сургай⁹ та С.С. Падалки¹⁰, в яких на основі фактів та даних, вперше введених до наукового обігу, об'єктивно було проаналізовано різнобічні процеси в сільськогосподарському виробництві та житті трудівників села. Проте висвітлення теми матеріально-технічного забезпечення здійснювалось, як правило, лише у загальному контексті аналізу аграрних відносин в Україні у 1960-1980-х роках.

Колектив авторів Інституту історії України, до складу якого входив П. Панченко, приділив увагу дослідженню розвитку українського села в 20–90-ті роки ХХ ст.¹¹ Беручи до уваги рівень технічного оснащення сільського господарства, його матеріальне забезпечення з боку держави, науковці дійшли висновків, що, незважаючи на прийняття багатьох постанов і рішень, у 50–80-х роках в аграрному виробництві посилювалися кризові явища, що призвело до погіршення продовольчого становища в країні.

Дослідження І. Рибак¹² присвячене аналізу соціально-побутової структури українського села. У монографії проаналізовано широкий спектр проблем, пов'язаних із життям селянства. На підставі аналізу значного фактичного матеріалу він показав, що до середини 1980-х рр. у соціально-побутовій сфері села нагромадилася низка невирішених питань, які створювали суттєві труднощі мешканцям села.

Серед новітніх досліджень на особливу увагу заслуговують дві інформаційно насичені монографії С.С. Падалки¹³ та Г.Г. Кривчика¹⁴. На основі ґрунтовної джерельної бази автори показали, що в основу аграрної політики компартійного керівництва було закладено використання принципів екстенсивного ведення сільського господарства. С. Падалка окремий розділ присвятив матеріальному забезпеченню сільськогосподарського виробництва, де охарактеризував капіталовкладення держави в цю галузь, стан технічного забезпечення рослинництва і тваринництва. Автор дійшов висновків, що матеріально-технічне забезпечення аграрного виробництва значно відставало

⁸ Панченко П.П. Становище українського села (60-80-ті рр.) / П.П. Панченко // УІЖ. – 1989. - №8.

⁹ Сургай Г.І. Сільське господарство України: Уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г.І. Сургай. – К., 1991.

¹⁰ Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ ст. / С.С. Падалка. – К., 1995.

¹¹ Аграрна історія України. Навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів / П.П. Панченко, В.П. Славов, В.А. Шмарчук. – К., 1996.

¹² Рибак І. Соціально-побутова структура українського села / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000.

¹³ Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80-ті рр. ХХ ст.) / С.С. Падалка. – К., 2003.

¹⁴ Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.) / Г.Г. Кривчик. – Д., 2001.

від потреб часу, державна політика в цій сфері не відзначалася раціональністю, панувало тяжіння до кількісних показників. Уся робота стримувалася економічною політикою тоталітарної держави.

Проблеми, пов'язані з підвищенням загальної культури українського села, пошуком шляхів інтелектуально-професійного забезпечення аграрної сфери, дослідив О.Ф. Нікілев¹⁵. Серед аналізу широкого кола питань, які раніше не були предметом спеціального розгляду науковців, значну увагу автор приділив і матеріально-технічній основі господарювання на селі. Аналізу проблем соціології села, соціальних особливостей сільськогосподарської праці, основних напрямків соціальної політики держави на селі стосується робота А.М. Шатохіна¹⁶. У дослідженні, поряд з іншим, автор розглядає інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва та її вплив на тривалість робочого дня робітників у різні пори року. А. Шатохін також зупиняється на умовах праці в селі в 70–80-ті роки, оцінюючи їх як незадовільні, що вело до плінності кадрів.

Важливі тенденції соціально-економічного та культурного життя українського селянства у 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ століття проаналізовано І. Романюком¹⁷. Автор спеціально акцентує увагу на тому, що через надмірний адміністративний поспіх навіть досить реалістичні у своїй основі новації з інтенсифікації аграрного сектору економіки, започатковані в цей період в Україні з ініціативи М. Хрущова, призвели до стрімкого зростання напруження ситуації в українському селі.

Отже, незважаючи на те, що окремі аспекти обраної для вивчення теми знайшли відображення в науковій літературі, спеціального комплексного дослідження стану матеріально-технічної бази українського села в 60-80-ті роки ХХ ст. ще не існує, чим і зумовлене звернення авторки до цієї проблеми.

Останні надбання українських науковців не вичерпують пошукових та публікаційних можливостей тематики дослідження, проте вони стали достатньо надійним фундаментом для творчого осмислення проблеми і визначення найбільш важливих напрямків подальшого вивчення всього комплексу питань, що стосуються предмету нашого дослідження.

У підрозділі 1.2 *„Джерельна база дослідження”* проаналізовано джерельну базу дослідження, що постає достатньо репрезентативною.

Джерельну базу дослідження складає комплекс опублікованих та неопублікованих матеріалів, які умовно можна поділити на декілька груп. Такий поділ зумовлено походженням, змістом, особливостями та характером викладу опрацьованих джерел.

До першої групи нами віднесено офіційні документи (постанови, рішення з'їздів, конференцій та пленумів ЦК, документи КПРС та КПУ, рішення місцевих органів влади і господарських структур), на основі яких складалося уявлення про позицію держави в питаннях розвитку аграрного виробництва, українського села загалом. При визначенні концептуальних підходів держави

¹⁵ Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х–середина 60-х рр. ХХ ст.) / О.Ф. Нікілев. – Дніпропетровськ, 2004.

¹⁶ Шатохін А.М. Соціологія села / А.М. Шатохін. – К.: Науковий світ, 2000.

¹⁷ Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І.М. Романюк. – Вінниця, 2005.

до функціонування суспільства важливе місце відведено Конституції УРСР, в якій закладено правові основи суспільно-політичного ладу.

Другу групу становлять документи, що акумулювали в собі накази, закони і постанови вищого органу державної влади і дозволили з'ясувати логіку прийняття державних рішень у питаннях інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, проведення в життя таких політичних програм, як механізація, електрифікація, хімізація, меліорація тощо (опубліковані окремими збірниками „Відомості Верховної Ради Української РСР”). До цієї групи ми віднесли і підзаконні нормативні акти (постанови і розпорядження уряду УРСР), опубліковані у „Збірниках постанов і розпоряджень уряду Української УРСР” (з 1979 р. – „Зібрання постанов уряду Української РСР”).

Важливе значення мали дані Центрального статистичного управління, опубліковані в щорічниках „Народне господарство Української РСР”. Вони структуровані за тематичними рубриками (напр. «Поставка мінеральних добрив сільському господарству», «Використання зрошуваних і осушуваних земель»), які регулярно повторювалися, але часто включали загальні показники, що приховували реальні конкретні цифри. Тематична збірка «Сільське господарство Української РСР за десять років 1965–1975» була побудована за традиційною схемою та методикою подачі статистичного матеріалу, щоправда, розкривала регіональний соціально-економічний зріз проблем.

Зазначимо, що попри всю важливість використання статистичних матеріалів, обмеження лише цифровими даними не дозволило б повністю розкрити історичний зміст досліджуваних явищ, а отже, вимагало залучення документів суспільно-політичного характеру. Значну кількість таких документів, що висвітлюють процеси, які відбувалися в сільському господарстві України в 60–80-х рр. ХХ ст., сконцентровано в багатьох архівних установах України. Із них особливо виокремлюємо фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО).

Найбільш продуктивну частину дослідження склали матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України. Матеріали, відкладені у фонді 1 (Верховна Рада УРСР), дали змогу з'ясувати особливості діяльності вищого органу влади у сфері сільського господарства та означити наслідки законодавчого впливу на аграрні процеси.

Виявлені й опрацьовані у фонді 2 (Рада Міністрів УРСР) матеріали (листування уряду з союзними, республіканськими та обласними організаціями; рішення, різноманітні, інколи досить змістовні довідки) дозволили реконструювати відповідні кроки радянської держави з організації та розгортання практики інтенсифікації землеробства, нарощення виробництва міндобрив, стимулювання хімізації, збільшення поставок колгоспам і радгоспам сільгосптехніки, тощо. Усі актуальні у другій половині 1960-х – 80-х рр. питання розвитку агропромислового комплексу розглядалися на засіданнях спеціальної комісії Президії Ради Міністрів Української РСР з питань агропромислового комплексу. Матеріали цих засідань є дуже цінним фактологічним джерелом.

У цьому ж фонді ЦДАВОВУ міститься велика кількість різноманітної за характером документації (листування з міністерствами, із союзними, республіканськими й обласними організаціями агропромислового комплексу, постанови Ради Міністрів та матеріали до них, доповідні записки, інформації, звіти, зауваження, доручення, телеграми, проекти постанов і розпоряджень), яка відображає проблеми аграрного сектору економіки України в зазначений період, занедбаний стан третьої сфери продовольчого комплексу – підприємств громадського харчування та галузей, які займалися переробкою, зберіганням, транспортуванням сільськогосподарської продукції.

Цікаві відомості дають матеріали діловодства Міністерства сільського господарства Української РСР (ф. 27), його головних управлінь із тваринництва та птахівництва, з виробництва зернових культур, із виробництва зерна олійних культур і загальних питань землеробства, з кормовиробництва, з механізації і електрифікації сільського господарства, з виробництва цукрового буряку, з агрохімічного обслуговування. Їхній аналіз дозволяє об'єктивно оцінити постанови та цільові програми з аграрно-селянського питання, що приймалися у вказані роки, їхню відповідність реальностям та життєвим інтересам селян.

Питання механізації основних робіт у тваринництві в областях УРСР досліджувалося на основі аналізу матеріалів фонду 582 (Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР).

У дисертації широко використовувалися документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонди 1, 2, 11). До проголошення незалежності України лише незначна їх частина була доступною для істориків, а фонд політбюро ЦК Компартії України взагалі протягом усього радянського часу залишався фактично закритим. Проте саме в цьому фонді накопичилися дуже цінні пояснювальні матеріали до засідань політбюро, пленумів ЦК КПУ, зборів партійно-господарчого активу республіки, де розглядалися питання сільського господарства. Тут сконцентровано значну кількість цінних фактологічних та аналітичних матеріалів. Його цінність полягає насамперед у тому, що ці колись суворо таємні документи відображали реальний стан справ у сільському господарстві, реальне становище селян як у виробничій, так і в громадській та побутовій сферах.

Стенограми пленумів ЦК КПУ дозволили відтворити загальну політичну тенденцію керівної партії, спрямовану на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, визначити її цілі, завдання та наслідки. На основі матеріалів засідань політбюро вдалося з'ясувати концептуальні підходи до питань інтенсифікації зернового виробництва, що було покладено в основу визначення його ресурсного потенціалу. Інформаційно насиченими є документи загального відділу ЦК, зокрема його таємної частини (закриті рішення комітету партконтролю, доповідні записки, інформації до ЦК КПУ, обкомів КПУ та Держагропрому). Особливу цінність представляють документи аграрного відділу ЦК КПУ (листи, записи, довідки, міністерств, відомств, союзних партійних і господарських органів). На їхній основі вдалося показати масштаби широкої меліорації.

Найбільш типовими для нашого дослідження стали Черкаська та Вінницька області. У фондах Державного архіву Черкаської області (фонд Р-4313 виконавчого комітету Черкаської обласної ради депутатів трудящих)

зберігаються документи (листування, довідки, звіти управлінь сільгосптехніки та сільгоспхімії), на основі яких з'ясовувалися масштаби застосування хімікатів та особливості боротьби з наслідками такого виду екстенсивних дій. Важливі відомості стосовно стану матеріально-технічного забезпечення області містяться у фонді 2552 (Черкаське обласне управління виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів).

У фонді 136 (Вінницький обласний комітет Компартії України) Державного архіву Вінницької області зберігаються матеріали, які містять інформацію про стан матеріально-технічного забезпечення господарств області, кадрове забезпечення колгоспів та радгоспів.

У дослідженні широко використано матеріали періодичних видань, уважне вивчення яких дало змогу скласти уявлення про логіку визрівання, прийняття рішень та подальший перебіг подій. Разом із тим, нами враховано й ту обставину, що періодика останніх десятиріч радянської доби була по-особливому ідейно-політично однорідною і не завжди подавала реальну картину системи господарювання на селі. Вона, як правило, неспроможна була виступати надійним засобом типологізації суспільно-політичних явищ та інформаційної насиченості.

У 1960–80-і роки процеси на селі висвітлювалися в журналах – органах Компартії „Комуніст України”, „Блокнот агітатора”. Саме в них публікувалися матеріали, в яких ідейно-політично обґрунтовувалися заходи, що реалізовувалися владними інстанціями (хімізації, меліорації, матеріально-технічного постачання сільського господарства, тощо).

Окрему групу становили спеціалізовані журнали сільськогосподарського профілю: «Хлібороб України», «Землеробство», «Економіка сільського господарства», «Вісник сільськогосподарської науки», «Економіка АПК». Ті з них, що виходили в досліджувані роки, містили підготовлені економістами-аграрниками матеріали, в яких висвітлено практичні питання застосування технологій у сільському господарстві.

Змістовна, аналітична інформація стосовно справ в аграрному секторі економіки УРСР подавалася загальноукраїнськими („Радянська Україна”, „Правда України”, „Робітнича газета”, „Сільські вісті”, „Урядовий кур'єр”, „Голос України”) та обласними („Черкаська правда”, „Черкаський край”) газетами. Загалом для видань радянської доби властивим було відображення позитивного досвіду, накопиченого у сфері матеріально-технічної бази. Водночас вони мають і певну цінність насамперед тому, що доводять до нас реальний голос мас, думки та настрої сільських керівників, рядових трудівників тієї епохи.

Отже, застосування всієї сукупності залучених нами до дисертації джерел, їх усебічний аналіз дозволяє достатньо повно вивчити вузлові проблеми соціально-економічного розвитку українського села в 1960–1980-ті рр., охарактеризувати стан та спроби модернізації матеріально-технічної бази сільського господарства.

У третьому підрозділі першого розділу „*Методологія і методи дослідження*” обґрунтовано методологічні підходи до аналізу досліджуваних у роботі проблем. Методологічну основу дисертації складає сукупність принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне, всебічне висвітлення

подій, фактів та явищ. Визначальними серед них є загальні засади науковості, історизму, об'єктивності, системності, плюралізму, пріоритету конкретної істини. Головними методологічними принципами є взаємозв'язок загального, особливого і специфічного, конкретний аналіз визначеного явища в певних умовах, а також принцип адекватної інтерпретації текстів джерел.

У процесі роботи ми послуговувалися проблемно-хронологічним, системно-комплексним, ретроспективно-порівняльним та статистично-аналітичним методами дослідження. Також використано міждисциплінарний метод та метод логічного аналізу.

Застосування цих методів дало змогу провести системний аналіз широкого кола політичних, соціальних та економічних проблем, які у своєму взаємозв'язку визначили характер, основні етапи та темпи розвитку матеріально-технічної бази українського села в 1960–1980-ті роки.

У другому розділі „**Зміни в суспільно-політичному житті Української РСР (1960 – 1980-ті роки)**”, що складається із двох взаємопов'язаних підрозділів, проаналізовано причини деформацій у політичному та соціально-економічному житті країни в період, що досліджується, та охарактеризовано прояви цієї кризи на селі, що й спричинили уповільнення темпів розвитку сільськогосподарського виробництва та загострення продовольчої проблеми.

У підрозділі 2.1 „*Деформації суспільно-політичного ладу*” визначено, що причини неефективного розвитку сільського господарства УРСР в означений період пов'язані із деформаціями у суспільно-політичному та соціально-економічному житті УРСР, які були породжені диктатом держави, її надмірно чисельного управлінського апарату, дискримінаційною, не на користь українського села, державною інвестиційною, заготівельною, ціною та податковою політикою.

Негативними наслідками адміністративно-командних методів управління агропромисловим комплексом України в 1960–80-х рр. були дискримінація, яку зазнавало сільське господарство України порівняно з іншими регіонами СРСР в об'ємах державних закупівель сільськогосподарської продукції, недостатнє фінансове та матеріально-технічне забезпечення, диспропорційний розвиток галузевих структур сільського господарства, унеможливлення застосування науково виважених підходів в організації сільгоспвиробництва, перекачування коштів з аграрного сектору економіки в інші галузі народного господарства. Фактично відбувалося нехтування інтересами сільського господарства України.

Деформації у суспільно-політичному та соціально-економічному житті українського села, які були характерні для кінця 1970-х – початку 80-х рр., і були породжені диктатом держави, її центральних органів влади і надмірним управлінським апаратом, так і не було виправлено.

У підрозділі 2.2 „*Політика державного керівництва в сфері матеріально-технічного забезпечення села*” проаналізовано розуміння радянським керівництвом шляхів вирішення питання модернізації матеріально-технічного постачання українського села, умов забезпечення інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Аграрна політика радянської держави в питаннях організації господарювання на селі мала досить багатовимірний характер. Та негативом було те, що більша частина директив не знаходила своєї матеріалізації, не була

реалізована, а отже, була малорезультатною, не приносила належної віддачі. Керівництво країни показувало свою безпорадність перед проблемами села, нововведення не спрацьовували. Нав'язування з центру форм і методів роботи не відповідало можливостям виробників. Набір інструментів, за допомогою яких керівництво республіки намагалося покращити та інтенсифікувати сільське господарство, виявився вкрай бідним і зводився до створення нових і модернізації старих адміністративних методів. Застосовуючи їх командно-адміністративна система намагалася домогтися від колгоспів і радгоспів збільшення виробництва продукції.

Постанови приймалися без попередньої наукової підготовки, за принципом «спроб і помилок». На початку 1980-х років сільське господарство дедалі більше розвивалося екстенсивно, відчутніше позначалося на стані економіки розпорошеність капіталовкладень. Початок «перебудови» не змінив ситуацію на краще.

У третьому розділі **„Виробничий потенціал та соціально-культурне забезпечення українського села на середину 1960-х років”**, який складається з двох органічно пов'язаних підрозділів, з'ясовано значення та роль індустріальної основи сільського господарства УРСР, стан його технічного забезпечення, напрям, темпи і особливості розвитку інтенсифікації аграрного виробництва республіки на середину 1960-х років.

У підрозділі 3.1 *„Стан матеріально-технічної бази сільського господарства”* досліджено забезпечення аграрного сектору матеріально-технічними засобами виробництва на середину 60-х років ХХ ст. Доведено, що екстенсивні методи господарювання, порушення елементарних правил використання техніки вже наприкінці 1950-х рр. призвели до зниження рентабельності колгоспного виробництва. Колгоспи, отримавши досить значну порівняно з минулим свободу дій, усе ж справжніми господарями не стали. Механізм, за допомогою якого держава без особливих проблем отримувала від колгоспів усі потрібні їй ресурси, продовжував активно функціонувати.

Радянська промисловість працювала на насичення машинами окремих виробничих процесів, але надзвичайно мало робилося для комплексної механізації всього технологічного процесу сільськогосподарського виробництва. Це часто зумовлювало болісні диспропорції, коли в одному технологічному потоці працювала як високопродуктивна техніка, так і застарілі, неефективні і ненадійні машини.

Темпи випуску тракторів у колишньому СРСР взагалі й УРСР зокрема були досить високими і за валом значно випереджали навіть провідні країни світу. На початку 60-х років ХХ ст. 13 % усіх тракторів у світі були радянськими. Однак через технологічну недосконалість і надто поширений технічний брак трактори, будучи задіяними на полях, були неспроможні забезпечити достатню інтенсифікацію виробництва.

Держава в підходах до матеріально-технічного забезпечення села продовжувала виходити з нарощення кількісних показників. Однак і за таких умов парк сільськогосподарської техніки залишався неукomплектованим. Колгоспам не вистачало не лише техніки, а й мінеральних добрив, незважаючи на розширення їх поставок селу.

Уряд УРСР, спрямовуючи свою діяльність на реалізацію програми механізації сільського господарства, здійснював це через механізм державного нагляду за станом машинно-тракторного парку. Він був створений через те, що самі колгоспи і радгоспи дозволяли собі безгосподарне ставлення до машин і механізмів.

Незадовільним був стан і з електрифікацією села. На початок 1966 р. 2000 колгоспів та 10000 тваринницьких ферм УРСР залишалися неелектрифікованими від державних електромереж. Особливо низькими показниками з електрифікації села були у Полтавській, Сумській, Чернігівській, Житомирській областях.

У другому підрозділі третього розділу „*Соціально-культурне забезпечення сільського населення*” розкрито вплив інтенсифікації аграрного виробництва на соціальну інфраструктуру села. На початку 1960-х років колгоспи не мали достатніх фінансових можливостей для модернізації соціальної інфраструктури сіл. За наслідками господарсько-фінансової діяльності 1964 р., кожен 8-й колгосп був збитковий, а в кожному п'ятому рентабельність була нижчою 25 %. За цих умов було вирішено згорнути широко розрекламовану роботу з модернізації у сільських населених пунктах і взято курс на спорудження обмеженої кількості експериментально показових сіл.

Активно використовуючи потужний ідеологічний арсенал, влада намагалася переконати громадян, що її соціальна політика є єдиноправильною і цілком спрямована на задоволення зростаючих потреб населення, що все робиться в ім'я і на благо людей. Однак реальне життя засвідчувало зовсім інше. Соціально-побутова сфера, особливо на селі, виявлялася найбільше відсталою й занедбаною. Насправді ж вона перебувала на периферії державної уваги.

Широко розрекламовані програми соціальної перебудови села виявилися нереалізованими на практиці. Розвиток соціальної інфраструктури здійснювався за залишковим принципом. Виконання багатьох соціальних програм було покладено на плечі економічно слабких господарств. У зв'язку з цим розрив у соціально-побутових умовах мешканців міста і села не тільки не скоротився, а став більш відчутним. За кількісними та якісними показниками житлово-побутових умов, медичного, торговельного, побутового обслуговування, організації дозвілля, благоустрою село значно відставало від міста. У повсякденному житті трудівників полів та ферм залишалося чимало невирішених соціально-побутових проблем та труднощів. Невпорядкованість сільського побуту негативно впливала на самопочуття сільських людей, породжувала стійкі міграційні настрої серед їх значної частини і в кінцевому випадку сприяла погіршенню демографічної ситуації на селі.

На середину 1960-х років у невідповідності перебувало використання основних засобів виробництва. Капіталовкладення розподілялись вкрай нерівномірно, фонди господарств використовувалися неефективно, неукомплектованим був парк машин, які використовувалися в аграрному секторі. В господарствах не забезпечувалися належні умови праці робітникам. Це все поглиблювало кризовий стан сільськогосподарського виробництва і життєдіяльність його мешканців в цілому. Намагання центру виправити

ситуацію не давали позитивних результатів, адже вони були вкрай непослідовними та непродуманими.

Ігнорування об'єктивних законів розвитку села, інтересів сільських жителів привело сільське господарство до критичної межі. Державна політика й екстенсивний розвиток сільського господарства країни підірвали економічні та соціальні підвалини села. Це все призвело до неможливості відвернути кризу.

Четвертий розділ **„Роль матеріально-технічної бази сільського господарства в подальшому піднесенні виробничих сил на селі (сер. 1960-х–1980-ті рр.)”**, який складається із трьох органічно пов'язаних підрозділів, присвячено аналізу ефективності заходів щодо подальших спроб модернізації матеріального забезпечення сільського господарства протягом 1960–1980-х рр. Зокрема, висвітлено зміни, які сталися в основних засобах виробництва, технічному оснащенні аграрного сектору.

Підрозділ 4.1 *„Фінансове забезпечення матеріально-технічного постачання”* присвячено аналізу відносин держави з сільськогосподарськими підприємствами, які будувалися так: керівництво, яке слухняніше виконувало доведені державою плани, одержувало щедріші фінансово-технічні ін'єкції. Розширювалася сфера спрямування капіталовкладень, зокрема на будівництво об'єктів виробничого і культурно-побутового призначення, житла, підприємств для виробництва будівельних матеріалів тощо. Колгоспи одержали рівне з радгоспами право в забезпеченні їх матеріально-технічними ресурсами на капітальне будівництво. Квітневою постановою (1965 р.) ЦК КПРС і РМ СРСР «Про надання фінансової допомоги колгоспам» держава анулювала заборгованість колгоспів по позичках, наданих нею раніше. Водночас продовжувала до п'яти років термін погашення авансів, одержаних від заготівельних організацій за договорами контрактації. Були списані борги за придбану техніку, приміщення й обладнання в МТС і РТС. Однак це не дало бажаного для влади поштовху в піднесенні сільськогосподарської галузі. Аграрний сектор і далі деградував.

Переважаюча частина коштів спрямовувалася на спорудження гігантських, типових, надзвичайно дорогих комплексів. Турбувалися передусім про зовнішній вигляд, а не про функціональну роль тих споруд. Основна маса капіталовкладень держави знову йшла не на підвищення родючості ґрунтів, посилення механізації трудомістких процесів в господарствах, на зберігання і переробку продукції, а „у стіни”.

У підрозділі 4.2 *„Технічне оснащення та основні засоби виробництва в сільському господарстві”* висвітлено комплекс заходів, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази та технічне переозброєння сільського господарства.

В окреслений період керівництво країни, переслідуючи значною мірою політичні та ідеологічні цілі, намагалося в якомога стислі строки інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво. Однак досягти необхідного рівня якості та ефективності техніки для сільського господарства було складно. На кінець 80-х років ХХ ст. так і не було освоєно виробництво машин, необхідних для завершення комплексної механізації сільськогосподарського виробництва. Замість закінченої системи машин село

отримувало лише окремі її фрагменти. Розриви в механізації виробничих процесів знижували ефективність використання машинного парку.

Якість, надійність та довговічність машин, що надходили в сільське господарство, були часто незадовільними, їхні конструкції – застарілі. Недостатньо висока якість збору механізмів вимагала від споживачів перед тим, як пустити техніку у виробництво, доводити її до робочого стану своїми силами в непристосованих для цього умовах, за відсутності відповідних спеціалістів. У результаті потенціал нових машин використовувався неповно, часто нове обладнання простоювало роками і ставало непридатним до експлуатації. Низька якість виготовлення та обслуговування техніки призводила до того, що частка важкої ручної праці в колгоспно-радгоспному виробництві залишалася ще високою. Основним гальмом у сільському господарстві були встановлені під час колективізації виробничі відносини.

Відбувалося подорожчання техніки, запасних частин, нафтопродуктів, будівельних матеріалів. За роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок середні відпускні ціни на основні види засобів виробництва, що постачалися сільському господарстві, зросли на 35 %, а з окремих видів продукції – у 1,5 рази. При цьому питома вага ручної праці в сільському господарстві на середину 1980-х років становила більше 70 %.

Підрозділ 4.3 „Електрифікація, меліорація та хімізація як основні напрями зміцнення матеріально-технічної бази аграрного виробництва” присвячений аналізу динаміки розвитку головних напрямів сільського господарства як засобів його інтенсифікації. Роль електродвигуна як технічно надійного, економічно дешевого й продуктивного засобу технічної модернізації залишалася низькою, незважаючи на те, що протягом 70–80-х років ХХ століття споживання електроенергії колгоспами і радгоспами зросло у 2,9 рази, 67 % з яких витрачалося на виробничі процеси. Втричі було збільшено постачання в сільське господарство електродвигунів, настільки ж зросла їхня потужність. На господарство в середньому припадало 303 двигуни. Це, безумовно, було певним досягненням, однак енергоозброєність сільського господарства зростала темпами, які не відповідали світовим показникам.

Державне лімітування споживання електроенергії в сільському господарстві суттєво перешкоджало її широкому впровадженню у виробничі процеси в колгоспах і радгоспах. До цього додавався і такий фактор, як технічна недосконалість сільських електромереж. Матеріальна база підприємств районних електромереж перебувала у жалюгідному стані. Вони не мали достатніх матеріальних ресурсів, аби вчасно усувати пошкодження; їм не вистачало кабельно-провідникової продукції, дерев'яних і залізобетонних опор, обладнання для трансформації підстанції.

Низький рівень інженерно-технічних розробок під час спорудження меліоративних систем, недосконалі організація їх експлуатації, меліоративне використання води призвели до того, що кожний п'ятий гектар зрошувальних земель перебував у незадовільному стані. Протягом 1966–1985 рр. було списано з експлуатації 213 тис. га меліоративних угідь. Основні зусилля владних структур спрямовувалися на пошук нових територій на зрошення. На все це витрачалися, без належної віддачі, значні матеріальні і фінансові ресурси.

Відсутність вітчизняної сільгосптехніки належної якості та асортименту, низька її продуктивність суттєво позначалися на технологіях внесення міндобрив у ґрунт, що завдавало господарствам значних матеріально-фінансових збитків. Завдання, спрямовані на забезпечення колгоспів і радгоспів спецтехнікою, приміщеннями для зберігання хімпрепаратів, із року в рік не виконувалися. Низькою залишалася якість цілого ряду добрив, які вироблялися. Сільськогосподарське виробництво не могло домогтися внесення їх у такій кількості, щоб досягти оптимальних умов нарощення врожайності зернових та технічних культур. Часто, через відсутність виробничих приміщень та резервуарів, міндобрива зберігалися просто неба. Не вистачало технічних засобів для їхнього пропорційного внесення, а наявна техніка і механізми були недосконалими, умови роботи на них не відповідали санітарним нормам. При внесенні міндобрив застосовувалась авіація, що зумовлювало попадання їх у водойми, часто – зі шкодою здоров'ю людей.

У п'ятому розділі **«Соціально-культурне та побутове становище українського села (сер. 1960-х–1980-ті рр.)»**, який складається із двох підрозділів, висвітлено питання умов життя трудівників села та організації праці в сільському господарстві.

У підрозділі 5.1 *«Матеріально-культурний рівень сільських трудівників»* показано, що в умовах панування командно-адміністративної системи негативні явища давалися в знаки і у соціальній сфері. Загальмування темпів зростання економіки в сукупності із залишковими принципами фінансування соціальних програм позначилося на рівні добробуту народу. І хоча в 1960–1980-х роках спостерігається підвищення заробітної плати трудящих, нарощення обсягів житлового будівництва, розвиток безкоштовної медичної допомоги, проте життєвий рівень народу загалом залишався істотно нижчим, ніж у більшості розвинутих капіталістичних країн. Це викликало фізичну та соціальну деградацію, разом із якою Україна впритул наблизилася до кризи соціально-економічної системи. Уже в другій половині 1980-х років ця криза набула дуже гострого характеру.

Незважаючи на певні успіхи у напрямку поліпшення соціально-економічного і культурного розвитку села, яких було досягнуто протягом 1960-х – 70-х рр., на початку 1980-х рр. соціально-побутова сфера українського села, порівняно з містом, як і у попередній період, залишалася відсталою і занедбаною. Капіталовкладення у цій сфері на одного українського селянина були майже в 10 разів меншими, ніж на одного жителя міста. Життєвий рівень трудівників села був найнижчим серед усіх категорій населення УРСР. Разом із тим, кошти, виділені на розвиток соціальної інфраструктури села, не дозволяли подолати хронічне відставання села від міста. Більшість сільських населених пунктів була погано упорядкована, в них не було налагоджено комунальне обслуговування, поставлено на належному рівні медичне, торговельне і культурно-побутове обслуговування. Селянин продовжував залишатися людиною нижчої категорії за пенсіями, за постачанням, за умовами життя.

У підрозділі 5.2 *„Роль кадрового забезпечення при інтенсифікації сільського господарства”* доведено, що зміцнення матеріально-технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва нерозривно пов'язане з формуванням і

вдосконаленням професійно-кваліфікованої структури масових професій, ростом їх загальної і професійної підготовки.

Досить чисельною категорією на селі залишалися представники некваліфікованої праці, зайняті кінно-ручними роботами та працею біля машин і механізмів, що не вимагали спеціальних теоретичних знань. Вони здебільшого обходилися навичками, отриманими на практиці. Їх чисельність у господарствах була різною і залежала від загального рівня механізації виробництва. У 1960 – 80-ті рр. ця категорія невпинно скорочувалася, що зумовлювалося важкими умовами праці, низьким заробітком. Але й розвиток механізації в різних галузях сільського господарства вимагав більшої кількості спеціалістів. Їх лави в основному й поповнювалося тими представниками некваліфікованої праці, що оволодівали механізаторськими та іншими сільськогосподарськими професіями.

Залишалася також невирішеною проблема забезпечення сільського господарства управлінськими кадрами та спеціалістами. Існували значні прорахунки в розподілі та використанні фахівців. Досить низькою була питома вага головних спеціалістів із вищою фаховою освітою. У той же час громіздким був управлінський та обслуговуючий апарат, утримання якого поглинало великі кошти.

Оплата праці була одним із найслабкіших місць колгоспної системи. У самому виробничому процесі акцент робився не на працівника, а на машини, верстати, трактори. Соціалістичний принцип «рівну оплату за рівну працю» не реалізувався. Для виконання більшості сільськогосподарських робіт не вимагалася спеціальної кваліфікації, бо вони були нескладними і вирізнялися лише фізичним навантаженням. Застосовувалися примусові методи, штучно спеціалізувалася праця. Реальним джерелом матеріального забезпечення сільського трудівника залишалось особисте господарство.

На кінець 1980-х рр. безпорадність керівництва як СРСР, так і УРСР перед проблемами аграрного сектора економіки стала очевидною.

У результаті проведеного наукового дослідження автор виносить на захист такі **висновки і положення:**

1. Аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що досі вона не була предметом спеціального наукового вивчення в історичній літературі. Залучена до дисертації джерельна база є достатньо репрезентативною і різнобічною, що дозволяє повно вирішити дослідницькі завдання.

2. Причини кризових явищ в аграрному секторі економіки УРСР, нагромадження яких в кінці 1970-х – на початку 80-х рр. спричинило загострення продовольчої проблеми, крилися у деформаціях суспільно-політичного та соціально-економічного життя, які були породжені диктатом держави, дискримінаційною, інвестиційною, заготівельною, ціною та податковою політикою держави.

3. Основні підходи радянського керівництва до вирішення широкого кола соціально-економічних проблем сільського господарства та життя сільських трудівників фактично базувалися на беззастережному пануванні спрощеного технократизму, в основі якого було те, що від лінійного нарощення вкладень ресурсів і енергії слід чекати збільшення обсягів продукції.

4. Аграрна політика компартійно-радянського керівництва в 60-80-ті роки ХХ ст. була приречена на провал. Вона не була спрямована на забезпечення паритету цін між аграрним сектором та іншими галузями народного господарства. Модернізація технології проводилася тільки за рахунок власних зусиль господарств та селян.

5. Загальні тенденції розвитку аграрного сектору економіки УРСР свідчили, що у 1980-х роках керівництво України так і не змогло сформувати послідовної, виваженої аграрної політики, спрямованої на покращення стану матеріально-технічної бази, що забезпечило б виробництво повноцінних і якісних продуктів харчування, створило оптимальні умови для успішного господарювання на землі.

6. Нарощення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції відбувалося насамперед за рахунок екстенсивних чинників. Ставилося за завдання якомога більше залучати до сільськогосподарського обігу нові землі та їх безоглядно експлуатувати.

7. Потреби інтенсифікації сільського господарства вимагали не збереження існуючої кількості працівників, а збільшення вмінь і навичок у останніх. Проте через відсутність справжньої мотивації до вдосконалення професійної майстерності та постійний відтік із сіл найбільш кваліфікованої робочої сили, більшість із тих людей, що залишилися в сільському господарстві, була здатна виконувати лише малокваліфіковану і некваліфіковану роботу.

8. Високоєфективне сільськогосподарське виробництво можна налагодити і при державній власності на землю. Справа не стільки у формі власності, скільки в обсягах і раціональному використанні матеріально-технічної та фінансової допомоги селу з боку держави, а також у свободі селянського землекористування.

Основний зміст дисертації викладено у таких публікаціях автора:

1. Спроба модернізації матеріально-технічної бази села в першій половині 60-х років ХХ ст. // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Вип. 90. – Черкаси, 2006. – 110-114.
2. Проблема кадрового забезпечення сільського господарства у зв'язку із зміцненням матеріально-технічної бази села (60-ті роки ХХ ст.) // Український селянин: Зб. Наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 366-369.
3. Політика інтенсифікації сільгоспвиробництва в Україні та її наслідки (1966-1985 рр.) // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – Вип. 9. – К., 2007. – С. 287-292.
4. Державно-правовий розвиток УРСР в період загострення кризи радянської системи // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. XIII. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2007. – С. 142-146.
5. Комплексна механізація та автоматизація сільського господарства – одна з основних умов зміцнення матеріально-технічної бази села // Український селянин: Зб. Наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 307-310.

6. Стан механізації молочного тваринництва в 60-х роках ХХ ст. // XVII Наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 14-24 березня 2006 р. / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2007. – С. 91-94.
7. Спроба активізації госпрозрахункових відносин в аграрному секторі Української РСР (1964-1985 рр.) // Гуржіївські історичні читання (збірник наукових праць): Матеріали III Міжнародних Гуржіївських історичних читань. – Черкаси, 2007. – С. 350-354.
8. Культурно - освітні заклади в соціальній інфраструктурі українського села (1964-1985 рр.) // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених „Білі плями” в історії України в контексті світового розвитку”. 2-3 квітня 2007 року. – Луганськ, 2007. – С. 33-34.
9. Агрополітична концепція радянської держави на українських землях (друга половина 1960-х років) // Шевченківська весна. Історія: Матеріали шостої Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В.Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю.В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 1. Праці вчених. – К.: СПД Цимбаленко Є.С., 2008. – С. 69-71.
10. Розвиток матеріально-технічної бази українського села (1964-1985 рр.) // Матеріали Других Всеукраїнських Драгоманівських читань молодих вчених: Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії в контексті Європейського цивілізаційного простору. – К., 2008. – С. 35-37.

АНОТАЦІЇ

Лісовська О.В. Розвиток матеріально-технічної бази українського села в 60-80-ті роки ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009.

Дисертацію присвячено дослідженню стану матеріально-технічної бази українського села в 1960-1980-ті роки.

На основі всебічного аналізу широкого кола статистичних, архівних матеріалів, наукових публікацій у дослідженні комплексно вивчено спроби модернізації матеріально-технічного забезпечення села в Українській РСР, їх основні етапи та напрямки реалізації в сільському господарстві. З'ясовано сутність аграрної політики держави в сфері матеріально-технічного постачання, об'єктивно проаналізовано всі сторони політики партії в аграрному секторі: як позитивні, так і негативні. Особливу увагу у дисертації приділено розкриттю таких питань: уповільнення темпів розвитку сільськогосподарського виробництва, спроби модернізації матеріально-технічної бази аграрного сектору та причини їх провалу, загострення соціально-побутових проблем села. Показано динаміку змін в основних засобах виробництва та технічному оснащенні протягом означеного хронологічного періоду. Розкрито вплив хімізації, меліорації та електрифікації на подолання кризи сільського господарства в 60-80-ті роки ХХ ст. Підкреслено, що, незважаючи на

збільшення капітальних вкладень для модернізації матеріально-технічної бази, аграрний сектор не отримував адекватної віддачі.

Зроблено висновок про те, що не було теоретичного осмислення матеріально-технічного постачання. Значну частину коштів, спрямованих у село для підвищення родючості земель, механізації виробництва, витрачали на будівництво розкішних об'єктів. Через централізований розподіл матеріально-технічних засобів попит на них не відповідав рівню раціональних потреб господарств. Гострота проблеми матеріально-технічної бази села в культурній сфері, необхідність прийняття термінових рішень для кардинальних змін стану справ вимагали нових підходів для соціально-культурного будівництва на селі, але пошук цих підходів здійснювався в рамках командно-адміністративної системи і не був позбавлений технократичного мислення.

Ключові слова: аграрна політика, сільське господарство, матеріально-технічна база, українське селянство, виробнича інфраструктура, соціальна сфера.

Лесовская О.В. Развитие материально-технической базы украинского села в 60-80-е годы XX ст. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого. – Черкассы, 2009.

Диссертация посвящена исследованию состояния материально-технической базы украинского села в 1960-1980-е годы.

На основе всестороннего анализа широкого круга статистических, архивных материалов, научных публикаций комплексно исследованы попытки модернизации материально-технического обеспечения села в Украинской ССР, ее основные этапы и направления реализации в сельском хозяйстве. Определена сущность аграрной политики государства в сфере материально-технического обеспечения, объективно проанализированы все стороны политики партии в аграрном секторе: как положительные, так и отрицательные. Особое внимание в диссертации уделено изучению таких вопросов: замедление темпов развития сельхозпроизводства, попытки модернизации материально-технической базы аграрного сектора и причины их провала, обострение социально-бытовых проблем села. Показано динамику изменений в основных средствах производства и технической оснащенности на протяжении исследуемого периода. Раскрыто влияние химизации, мелиорации и электрификации на преодоление кризиса сельского хозяйства в 60-80-е годы XX ст. Подчеркнуто, что не смотря на рост капитальных вложений для модернизации материально-технической базы, аграрный сектор не имел адекватной отдачи.

Сделан вывод о том, что не было теоретического обоснования материально-технического обеспечения. Значительная часть денег, направленных в село для повышения плодородия земли, механизации производства, тратилась на строительство роскошных объектов. Через централизованное распределение материально-технических средств спрос на них не отвечал уровню рациональных потребностей хозяйств. Острота

проблемы материально-технической базы села в культурной сфере, необходимость срочных решений для кардинальных изменений состояния дел требовали новых подходов для социально-бытового строительства на селе, но их поиск происходил в рамках командно-административной системы и не был избавлен технократического мышления.

Ключевые слова: аграрная политика, сельское хозяйство, материально-техническая база, украинское крестьянство, производственная инфраструктура, социальная сфера.

Lisovska O.V. – Development of the Material and Technical Basis of the Ukrainian Village in the 60-ies – 80-ies of the 20-th Century.) – Manuscript.

The dissertation for achieving the professor grade in history from the specialization 07.00.01 – History of Ukraine. – Cherkasy Bohdan Khmel'nytskyi National University. – Cherkasy, 2009.

The thesis is dedicated to the research of the material and technical basis state in the mentioned period.

The author gives the detailed analysis of the wide range of statistical, archive data, scientific research works. She studies the problem all-embracing, shows the attempts of the state to make the agriculture in the Ukrainian SSR more modern. She makes an objective analysis of the Communist party's policy in agriculture, both positive and negative. The most problematic issues are pointed out, that is slowing down of the agricultural development, attempts to make the agriculture more modern and the reasons of their failure, aggravation of the social problems in the village, etc.

Key words: agriculture, agrarian policy, the material and technical basis, Ukrainian peasantry, social sphere.